

ПАВЛЕ МИЈОВИЋ, Београд

О ИСТРАЖИВАЊУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У БАСЕНУ СКАДАРСКОГ ЈЕЗЕРА

Говорити о споменицима културе у басену Скадарског језера а имати при томе у виду усмјереност овог нашег скупа — да предложи најцјелисходнија рјешења у вези с одбраном, очувањем и унапређењем природе, биолошких и еколошких система и економско-друштвеног и културно-историјског доприноса овога краја развиту наше земље — треба претпоставити да се мисли на умјетничко-естетско дјејство ту насталих споменика, на психу, морал и понашање овдашњег човјека према споменику културе уопште. Тиме би изазвано дјејство моралних фактора, према условљеној околности на коју се може подвести и позната Галенова максима по којој је „човјек цјелина са својом околином“, морало бити прогресивно, тим веће што је цивилизацијски развитак виши. Како човјек који данас господари просторима и добрима Скадарског језера, или их као путник и намјерник ужива, стоји на врху љествице досадашњих епоха, требало би очекивати да се та добра и ти простори — споменици културе у амбијенту који их је окружавао током њихове историје — нађу бар толико очувани, заштићени и уређени да могу дјејствовати сходно намјени коју бисмо жељели да имају. То се очекивање, нажалост, није остварило¹. Зато нам у осврту на наше досадашње и садашње понашање према културним добрима и просторним вриједностима о којима је ријеч измиче из видокруга естетско-умјетничко задовољство на које би се требало позвати као на главни мотив наше теме о споменицима културе у басену Скадарског језера. принуђени смо, стога, да сад говоримо о другом изгледу питања које обузима нашу па-

¹ П. Мијовић, *Озлоглашено наслеђе*, Цетиње 1971, 21—23, 97—99, 111—124, 200—217.

жњу, тј. да говоримо о томе како да приступимо истраживању споменика материјалне културе по којима би требало извести и реконструкцију духовне културе, односно историје људских заједница што су се на овоме простору смјењивале.

Треба, према томе, детерминисати археолошка и историјско-умјетничка истраживања оном грађом која је до сада нађена на терену, с ослоном на резултате који су из проучавања те грађе већ добијени. С тога гледишта намећу се за сада као најприхватљивије ове тематске — хронолошке и културно-морфолошке — детерминанте:

1 — *О налазиштима из предметалног доба*

2 — *Лабеатска насеља, градине и гробља*

3 — *Античке и касноантичке саобраћајнице и станице*

4 — *Налазишта типа „команске културе“*

5 — *Рановизантијска и медијевална архитектура и духовно стварање*

6 — *Рецидно градитељско и ликовно дјеловање.*

Ређајући овако тематске детерминанте, има се у виду оно што нам је од културних манифестација на Скадарском језеру остало, а не општа скала вредновања времена, *de temporum ratione*, која важи кад су у питању веће регионалне или континуалне културно-историјске подјеле. Ограничавајући се само на оквиру у којима се предлаже груписање тема приликом проучавања споменика материјалне културе на Скадарском језеру, не значи да треба (уколико се укаже потреба) пренебрегавати и друге начине тематског и хронолошког прегруписавања, држећи се и уобичајене схеме по општем рачунању времена на периоде и ере (тако, на примјер, може се говорити о споменицима из периода Војислављевића, Немањића, Балшића, Црнојевића, под Турцима и у вријеме кад су се манифестовале карактеристике племенског друштвеног уређења, као што се термином „ера“ може обухватити пловидба лађама на весла или пловидба паробродима по Скадарском језеру). Ова напомена има, дакле, за сврху да упозори на пригодно одступање од општеприхваћених мјерила или од мјерила која у другој прилици имају својствену значења.

Као и сваки методички приступ, и овај се држи претпостављене конструкције и функције једне структуре од које је само неколико елемената познато, а о другима се хипотетички расправља или предлаже за дискусију. Из даљег излагања видећемо што долази у једну а што у другу скућину елемената.

1 — *О налазиштима из предметалног доба.* Она су, најприје, условљена природним оквиром Скадарског језера, његовим палеоклиматским и палеогеографским промјенама, мијењањем квартарне флоре и фауне и положајем човјека у том амбијенту,

почевши од скупине *Homo sapiens fossilis* до данашње популације. За археолошка раздобља посебно су важна испитивања и резултати из домена специјалних наука, палеоботанике и палеозоологије (из којих археолозима није до сада стављен на коришћење ниједан посебан рад који би се односио на подручје Скадарског језера, али, објективности ради, треба напоменути да ни археолози који се баве истраживањима из те области нијесу се баш трудили да искористе резултате утврђивања посебних биотопа у зони која нас интересује). Тек с проучавањем културних прилика у палеолитском, мезолитском, неолитском и енеолитском добу на ширем подручју око Скадарског језера и ван њега, првенствено у пећинама-окапинама: Црвеној стијени на Требишњици (од премустеријена до бронзаног доба), Одмуту у Пиви (од мезолитика до раног бронзаног доба), Спили изнад Пераста (неолит), на неолитским и енеолитским отвореним насељима и њиховим гробљима и по случајним налазима оруђа и оружја од камена, керамике, утилитарних и декоративних предмета од кости и каквих других предмета материјалне културе који потичу или из још нерекгносцираних пећина-окапина (у Црмници, Ријечкој нахији, Кучима и Хотима) или с отворених налазишта — археолошка наука је у стању да уочи колику потенцијалну вриједност за утврђивање материјалне културе (становања, одијевања, кићења) и културе духовне (умјетности гравирања и вајања, извођења звука по разликовању тонова, културних и религиозних обичаја у вези с рабањем и смрћу, с повећањем плодности и безбједности) имало би макар и најскромније улагање, од којег смо (авај!) још тако далеко!

2 — *Лабеатска насеља, градине и гробља*. Како се незапочето истраживање пећина-окапина на обронцима Комова², Ловћена, Румије и Проклетија — у вијенцу нанизаних око Језера — још не може непосредно уклопити у нашу проблематику, а узимајући свакако у обзир и то што с културно-историјским вриједностима котлине Скадарског језера полазимо од када је оно постало једно од најпривлачнијих и за живот најпогоднијих људских обитавалишта на Балканском полуострву (неизмјерно богатство рибљом и птичјом фауном, самониклом и култивираним флором), у веома повољним климатским условима, недостаје нам конкретна аргументација без које се не може замислити сврсисходно научно закључивање. Тако, ми више наслућујемо него што знамо да је на обалама Скадарског језера човјек станао у сојеницама и живио у заједницама које су биле, по свој прилици, неолитске и бронзанодобске. Тек са ступањем у бронзано доба настаје у котлини Скадарског језера продор металних предмета и знања о њиховој изради, мада још

² О. Велимировић-Жижич, *Два нова археолошка налазишта у близини Титограда*, Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ 3, Титоград 1981, 225—233.

не знамо ништа о нашим најранијим налазиштима руда. По случајно откривеном дијелу једне бакарне сјекире крстастог типа у Тузима, на почетку овога вијека (објављена 1907), изливане око 2000 година прије н.е., ништа се поуздано није могло казати осим да је тај тип сјекире страног поријекла, вјероватно донесен из доњег Подунавља или с Крита, макар да се може помислити и на површинско скупљање самородног бакра негдје у близини налазишта и на ливење ту, према неком узору, без сумње источномедитеранског поријекла. Не тако уникатан, већ бројан, један други тип сјекире, до сада познат под застарелим називом „албанско-далматинског“ (у алтернацији још и „скадарског“ и „јадранског“) типа, мада су му налазишта искључиво на територији читаве Црне Горе и сјеверне Албаније, због чега би било оправдано да се назива „дрногорско-албански тип“, напомиње на почетак наше металургије. Иако још нијесу нађени калупи за ливење тих сјекира, у прилог изнијетој тези о њиховој производњи у нас говоре примјери из Улциња и околине с наконодно додаваним дјеловима, о чему на овом мјесту више не можемо говорити, али можемо казати да се оне јављају око примитивних утврђења, градина, на врховима брежуљака, погодних за осматрање и убјежишта. Од тих градина познате су Скадар, Гајтан, Кодра Маршењт (Градац), Самобор, Медун и Облун, око којих су и данас видне бројне камене хумке на странама обронака а земљане у равници по читавом низијском подручју Скадарског језера³. У науци се већ живо расправља о налазима из њих и о плану и конструкцији тих, још једино преосталих, монументалних споменика из гвозденог доба, који подсјећају на начин одбране и сахрањивања Илира у овом нашем простору и шире, на читавом илирском подручју. Ова котлина, као уосталом и читава Црна Гора, представљала је с тим утврђењима и монументалним гробљима богату споменичку „златну жицу“ на коју смо нагазили, али не само што је нијесмо експлоатисали, него смо је безрасудно препустили стихији разарања и уништавања. Међутим, само њихов распоред, у видокругу с једне на другу градину, очигледно показује да је у питању одбрана једне веома компактне територијалне заједнице. Лоцирану око Скадарског језера — *Lacus Labeatis* — ту заједницу, Лабее, чини племе по којему је Језеро и добило назив. По налазима из III—II вијека прије н.е. из некрополе у селу Доњи Гостиљ у Зети⁴, и тумула из Момишића и код Тузи⁵ може се утврдити да то племе сад познајемо добро баш захваљу-

³ П. Мијовић и М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд—Улцињ 1975, 15—20.

⁴ Ђ. Basler, *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, XXIV, Сарајево 1969, 5—49.

⁵ О. Велимировић-Жижич, *Налаз у Момишићима*, Старинар XVI—XVII, Београд 1964—1965, 193—207.

јући томе његовом веома занимљивом културно-историјском гостињском раздобљу. А пошто и писани извори пружају о Лабеатима податке из истог раздобља и освјетљавају њихово трагично покоравање Римљанима, кад су, на челу с Генцијем, посљедњим илирским краљем, 168. године прије н.е., управо ту, на свом терену, дали одлучан отпор освајачу — то истовременост налаза материјалне културе и свједочења писаних извора допушта да се говори и о извјесној етноисторијској појави, што је околност од пажње достојног значаја.

Као ово, упућује на успјешно сагледавање и рјешење проблема у вези с могућношћу да се убудуће путем археолошких истраживања повећа број лабеатских налазишта и разноврсност налаза у њима. Имајући у виду прожимање грчко-илирских елемената материјалног и духовног живота на овоме тлу, могућно је претпоставити и изналажење самосвојних особина лабеатске културе. Она, без сумње, доживљава процват с урбанизацијом, односно с подизањем Skodre и Meteona (Медуна), што би се могло подударати с почетком државног живота Илира, у V вијеку прије н.е., када је Скодра, највјероватније истовремено кад и Olcinium (Улцињ) и Медун, добила велико утврђење на врху једног стратешки изузетно погодног бријега на изворишту Бојане (Barbanna, Drilon, у античким изворима) из Скадарског језера. Иако се сад не можемо осврнути на археолошким и лингвистичким анализама оспоравана схватања старије науке по којима је античка урбанизација приобаља Црне Горе и његове околине почела у IV вијеку прије н.е., кад су основане сиракушке колоније на средњем Јадрану, као ни на податке о преображају који је извршен увођењем елемената праволинијског система планирања у само ткиво градина кружног или елипсоидног облика (Birziminium — Самобор и Obolon I — Облун), о чему смо имали прилике да раније говоримо⁶, нити на питање геополитичког јединства подручја Олцинијума са Скодром и Лисусом (Љешом) и басеном Лабеатског језера — ваља напоменути да, укупно узет у разматрање, читав предурбани и урбани развој ове области иде у прилог тези о самобитности лабеатске културе.

Само оно што је пружила гостињска некропола са својих 130 гробова — керамичке посуде, ратничку опрему, накит, новце, металне плочице с рељефним представама и др. — довољно је да се за више од сто година, од средине III до друге половине II вијека прије н.е., колико је та некропола трајала, утврде неке битне одлике материјалне културе лабеатског племена. Јер, ископавања и анализа налаза са поменутог локалитета пружили су увид у избор и врсноћу главних предмета који су улазили у сепулхрални култ, макар да он не чини све компоненте живота лабеатске заједнице. Судаћи по проценту врчева за вино

⁶ П. Мијовић и М. Ковачевић, *нав. дјело*, 3—15.

— 23% читавог керамичког инвентара ове некрополе — већ се може извести закључак о виноградарству као једној од главних привредних дјелатности насеља (без сумње и рибарског) којему је та некропола припадала. Одрасли мушкарци тога насеља били су, осим тога, и ратници (у 45 гробова нађено је 61 кошље) и то, поуздано, из сва три илирско-римска рата (првог 229/28, другог 219. и трећег 168. године прије н.е.). По налазима Генцијевог новца, они су гинули или умиралли па овдје сахрањивани све док њихов краљ, читава краљевска породица, сви племенски прваци и огромна маса илирских заробљеника нијесу спроведени у Рим да 167. године прије н.е. учествују у тријумфу побједника, конзула Луција Аниција. Осим робља и драгоцености — 27 товара злата, 19 товара сребра — плијен је сачињавало и 120.000 комада илирског сребрног новца и 13.000 денара⁷. С пропашићу илирске државе угашено је и лабеатско насеље крај ове некрополе, у коју више није имао ко да се сахрањује. Велика је штета што приликом њеног откривања није извршена анализа скелетних налаза. Како ни на скелетима из двије дукљанске некрополе (ни из недавно откопане, југоисточне, у Загоричу) са 351 гробом⁸ није извршена таква анализа, немамо ни за сусједне Доклеате податке о њиховим соматским особинама, а они су толико неопходни сигурној антрополошкој индивидуализацији ових становника котлине Скадарског језера.

Иако је неизвјесност с којом се мора рачунати приликом прибављања осталих археолошких свједочанстава о лабеатској култури знатна, може се с поуздањем гледати на тај задатак с обзиром на резултате досадашњег проучавања гостиљске некрополе и на случајно налажење у Матагужима, селу у сусједству Гостиља, једног лагимоса и неколико грчких амфора, као и других предмета, вриједних за научни прилаз у тражењу насеља којему је гостиљска некропола припадала. Оно је, судећи по до сада нађеним предметима, могло бити трговиште, емпорион, односно транзитно мјесто између градова Скодре и Метеона, Оболона и Бирзиминијума, као и ту и тамо међу њима распршених мањих руралних агломерација. Чак и под претпоставком да се то насеље одржало у животу само у времену на које индицирају гостиљски и матагужки налази, сигурно у III—II вијек прије н.е., о чему смо освједочени, оно је морало имати много већи значај него што сад можемо замислити. А како су неки њима слични предмети нађени у хумкама села Момишића (сад у атару Титограда) и Бемовског поља, код Тузи, вјероватно би се и налази са два велика археолошка локалитета — богата вриједним стварима у вези с друштвено-економском,

⁷ Д. и М. Гарашанин, у *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, 112—113.

⁸ А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижич, и Д. Срејовић, *Античка Дукла. Некрополе, Цетиње—Титоград* 1975.

ратничком и културном дјелатношћу поменутих градина, што се већ и аутопсијом могло назријети, — лако уклопили у нашу садашњу научну предодбу о посебној лабеатској култури. Наше би се знање о тој култури морало употпунити истраживањима и на другим мјестима сјеверне, источне и јужне обале Језера.

3 — *Античке и касноантичке станице и саобраћајнице.* У вези с постављеним питањем о насељу у близини гостиљског и матагужског налазишта треба се подсјетити једне раније хипотезе о лоцирању римске поштанско-путничке станице *Sinna* (*Sinna*) у ишчезлом ушћу Цијевне, око 6 km источно од Плавнице, за што се својевремено залагао лингвиста Антун Мајер⁹. Он је утврдио да назив ријеке Цијевне потиче од назива станице *Sinna* (преко претпостављеног облика *Chinna*, *Sinna*, од којег је метатезом постало словенско *Сему—Семъве—Семва*). Ријека је, каже Мајер, дала назив станици познатој по итинерарима. Ту станицу је, по њему, требало тражити прије у некадашњем ушћу Цијевне у Скадарско језеро, него у горњим дјеловима ријеке која извире високо у албанским планинама. Иако се Мајерово убицирање станице *Sinna* из римских и касноантичких итинерара не може прихватити, јер је она од Скодре удаљена свега XII mp (*Itin. Ant.*), односно XX mp (*Itin. Peut.*), што је бар за три пута мање од реалног одстојања, и што с правца римског пута од Скодре према Доклеји Мајерова варијанта скреће на југ за десетак km (он ни за друга одстојања трасе римског пута од Нароне до Скодре не уважава чињеницу по којој се имена мјеста могу помјерати од првобитног простора за који су постанком везана), ипак у његовој хипотези имамо зрнце рационалног размишљања. Ако је археолошким методом могућно потврдити да се бивше ушће Цијевне у Језеро може рекогносцирати по њеном ранијем кориту — не би требало одбацити Мајерово тврђење да се некакво насеље заиста налазило тамо гдје он означава станицу *Sinna*, а то је у близини некрополе у Гостиљу и налазишта грчких судова у Матагужима. Као индиција могло би да послужи и то што је ту негдје нађен и један римски натпис (*CIL III 12681*). Искључујући могућност лоцирања у бившем кориту и ушћу ријеке Цијевне станице *Sinna*, не значи да се не бисмо залагали за какво друго насеље, које би одиста требало потражити археолошким поступком.

⁹ А. Мајер, у Годишњак наставника Подгоричке гимназије 1, Подгорица 1930, 20—21, с позивом на његове „Студије из топономастике римске провинције Далмације“, Вјесник за археологију и повијест далматинску 50, 1930, 100—103. Упор. П. Мијовић, *Alata—Рибница—Подгорица*, Старинар XV—XVI, Београд 1964—1965, 78—86. По Мајеру, Годишњак, 22, промјена назива *Sinva* у Цијевна (као и *Scodra* у Скадар, *Balta* у Блато (скадарско), *Doclea* у Дукља и *Med/e/on* у Медун) произашла је у VII—VIII вијеку, у вријеме друге словенске палатализације. V. још и М. Pešikan, у *Onomastica Jugoslavica* 9, Zagreb 1982, 91—94.

4 — *Налазишта типа „команске културе“*. До сада се веза између млађег гвозденог доба и раног средњег вијека на овоме простору држала, с једне стране, преко остатака нестале латенске културе и, с друге стране, преко налаза металних предмета, традиционално израђиваних за потребе сеоске привреде, накита, такође по традицији прављеног али и по угледу на римски и византијски, ручно изговорљене грнчарије, каменом ограбених гробница и читавог комплекса касноантичке архитектуре и умјетности, од којег је, послје словенске сеобе, понешто могло бити намијењено и секундарној употреби. О тој вези тек се у последње вријеме почело водити рачуна, али је научну заинтересованост привукао највише онај мрачни двовјековни период кад је византијски административни систем био парализован а нови словенски почео да се ствара. И гдје би прије него баш у котлини Скадарског језера такав нови живот оставио о себи трага, а оставио га је у великој некрополи у Мијелама код Вира, од које је, нажалост, само мањи дио археолошки истраживан¹⁰.

Како је већ уобичајено, по првим налазиштима чији налази чине културну цјелину, једној је таквој култури дат назив по селу Коман, у Пуки, источно од Скадра, гдје је, на локалитету Каљаја Далмацес крајем прошлог вијека нађено више предмета за које ће се касније испоставити да чине материјалну основу једне нове културе. Она је, међутим, дефинитивно научно вриједнована тек пошто су извршена ревизиона и нова ископавања у тврђави Далмацес и пошто су на безмало тридесетак других локалитета — у Грчкој (Афион на Крфу), у Македонији (код Св. Еразма на Охридском језеру), у Црној Гори (Мијеле) и у Албанији (Круја, Љеш, Сард, око Клоса, у Куксу, Голај итд.) — пронађени остаци из раног средњег вијека који задовољавају научне критерије за дефинисање епонимне археолошке „команске културе“¹¹. Уз извјесне критичке примједбе и корекције, ми смо прихватили назив те културе, поштујући узусе деноминације о којој је горе речено. Оградили смо се од приписивања тој култури искључиво етничких (албанских) својстава, јер она је највећим дијелом мјешовита (илиро-албанска и словенска), али и рецентна на касну антику, штовише и на латен (торквес и привјесак из Мијела, неки предмети из Каљаја Далмацес, из Крује, Сарда, Љеша и др.)¹². Исто као што је у етнокултурном смислу мјешовита, она још није хронолошки прецизно детерминисана (с почетком у касној антици а завршетком

¹⁰ О. Velimirović-Žižić, у *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966, 155; П. Мијовић, *Мијелски накит и култна веровања*, Старинар XXI, Београд 1972, 59—69.

¹¹ S. Anamali, *Des Illyriens aux Albanais*, Iliria V, Tirana 1976, 23—40.

¹² П. Мијовић, нав. дјело, 67—68; исти, *Tragom drevnih kultura Crne Gore, Titograd* 1970, 29—32; исти, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd—Titograd 1980, 105—110.

у зрелом средњем вијеку), што је, истина, више питање корекције хронологије неких налаза, који су овом културом обухваћени, или изостављања из неког инвентара, него сметња за њено потврђивање. Међутим, мотивисани ваннаучним разлозима, сад албански археолози ту регионалну културу, за чију научну валоризацију заиста постоје посторне, материјалне и хронолошке (VII—VIII в.) претпоставке, преображавају у „албанску цивилизацију“¹³. Тиме би, наводно, требало да буде обухваћено материјално и духовно наслеђе из касне антике и из раног и зрелог средњег вијека на тлу некадашњег Старог и Новог Епира, Дарданије и Превалиса — као главна спона албанске националне културе с илирском.

Ниједан од научних разлога ни доказа за такву тврдњу, изнијетих у албанској археолошкој литератури, како се нама чини, не стоји, а и како би — кад се у генералне методолошке и хронолошке премисе, којих се сериозна наука придржава, унесе промјене на основу савремених националних виђења! Што, збиља, с налазима бројних словенских наушница и мноштвом другог „неалбанског“ накита, са судовима од печене земље прашког типа, са земљорадничким оруђем (брадве, косијери, српови, ножеви и сл.) какви се раније и истодобно јављају у многим европским аграрним привредама, с кресивима (особито у облику лире) којих, осим у Албанији, има и на многим другим налазиштима словенске просторне експанзије, сјекирама свих типова којима су се служили Словени и прије доласка на Балкан — треба „исправити“ да би се регионална „команска култура“ претворила у „албанску цивилизацију“?! Објашњење по којему су горе названи предмети материјалне културе ковани, ливени и искуцавани и на друге начине изготовљивани рукама занатлија албанске етничке припадности подразумијева израду таквих предмета налажених и на неалбанском простору и израђиваних рукама мајстора и других етничких особености. Својствени и другим аграрним срединама на истом степену предфеудалног доба, такви предмети могу да стекну етнокултурну компоненту истрајношћу с којом се одржава исти тип и с понеком измјеном облика, без обзира на то деривирају ли од „туђега“ или „свога“ традиционалног узора, али том компонентом они не чине етноисторијски национални специмен, због чега смо и пристали да мијелске налазе разматрамо у оквиру регионалне „команске културе“. Зашто се албански археолози нијесу запитали: откуда ковачима и другим занатлијама од Скадарског до Охридског језера и од Крфа до сјеверних обронака Проклетија свијест о етничкој припадности албанском народу кад у то вријеме не постоји етним Албанци?! Ако је у „команској култури“ која одговара периоду словенске стабилизације на Балкану и, посебно, у Албанији могло доћи до синтезе материјалне културе два

¹³ S. Anamali, у *Iliria IX—X*, Tirana 1979—1980, 13—21.

јестонице (сигџа, нашег извора) кнезова Петрислава, његова сина Владимира и синовца Војислава у жупи Папратни, није учињен ни најмањи напор (ако изузмемо оно што смо покушали с партијалним откопавањем 1974. године¹⁶ и што је Завод за заштиту споменика културе на Цетињу наставио, па (откривши горњи слој) недовршено оставио. Наш примјер је можда уникатан у низу примјера забатаљивања започетих истраживања. Готово да нема преседана кад је у питању толика незаинтересованост за верификовање једне несумљиве историјске стварности и јединог мјеста столовања владара из периода наше најстарије државности за које се може рачунати да ће нам пружити и материјалне доказе.

Не мању забринутост задавао је посљедње три деценије наш однос према изванредно кохерентној скупуни архитектонских споменика из XIV—XV вијека на острвима Скадарског језера и око њих¹⁷. Црква у којој је сахрањен први зетски владика, на Врањини (испод садашње манастирске, с краја XIX вијека), и утврђени манастирски комплекси: балшићки триконхоси на острвима Старчева горица, Морачник и Бешка, једнобродне цркве у Балијама код Жабљака и на самом Жабљаку, пријестоница Црнојевића, цркве на Кому и на Космачу у Горњем благу, на Ободу и у Брчелима, многобројна црквишта из средњег вијека свуда по сеоским атарима око Језера, утврђења Жабљак, Топхала, Лесендро, Грможур, Башин град, Диван-град итд. — нијесу само споменици прошлости, него и изванредни примјери једне наше самосвојне градитељске културе. Да није ништа друго него само то што се с триконхосима (ниска купола с округлим тамбуром око којег често иде вијенац намјесто квадратног постоља), зиданим искључиво каменом, ова архитектура савршено уклапа у нашу домаћу зетску, или шире узето зетско-захумску, градитељску школу са Св. Луком у Котору и Св. Борћем у Титограду као њеним репрезентантима — било би довољно да ове свједоке наше медијевалне културе с поносом истичемо. Ми смо, међутим примили као „здрово за готово“ тврђење да они припадају моравској архитектонској школи, иако су „далеко од тога да копирају, у стилском погледу, иједну од савремених грађевина у Византији и српским државама.“¹⁸ Они немају ниједне заједничке одлике с моравским и атоским триконхосима, насталим под посредним утицајем јерменских триконхоса. Ако ишта у својој култури треба да истакнемо — онда су то, у првом реду, ови наши језерски триконхоси.

За њих је везано духовно стварање — легло у темељ наше средњовјековне културе — књижевно дјело „Владимирово жи-

¹⁶ П. Мијовић и М. Ковачевић, *Градови*, 98—99.

¹⁷ П. Мијовић, *Tragom drevnih kultura*, 185—194.

¹⁸ В. Ј. Бурџић, у *Историја Црне Горе 2—2*, Титоград 1970, 414.

тије“ (условно „*Vita et gesta sancti Vladimiri*“)¹⁹ и научна, литерарна и преписивачка дјелатност духовника на манастирским острвима. Владимирова житије је настало с његовом беатизацијом, одмах послје преноса његових моћи из Преспе у крајински манастир. Мада главни научни проблеми у вези с њим и данас стоје отворени, и крећу се од проналажења (у каснијој верзији, из XV вијека) елемената и зрнаца изворног списка, његовог литерарног склопа и структуре, као и евентуалног утицаја на касније књижевно стварање, сад се може рећи да је зазирање од афирмације првобитног списка као светачке биографије и мученичке смрти (типа *martyrion*) ради тобожње његове веће вриједности у контексту дјела народне књижевности — превазиђено. Књижевна вриједност житија и мартирiona је освједочена како у византијској и латинској, тако и у преводној или оригиналној инојезичкој „*acta sanctorum*“, због чега нема потребе прибјегавању „словенске атрибуције“ првом дјелу, као да на литургијском језику тобоже, не би могло имати вриједност за националну књижевност.

Дјело Никона Јерусалимца „Горички зборник“ обухвата не само богословско-дидактичку заоставштину у виду Јелениних питања и Никонових одговора (он је био духовник Јелене Балшић од како се, као удова Сандаља Хранића, вратила у Зету), него и прво наше путописно (Јерусалимски итинерар) и научно огледање (козмографске, географске и метролошке биљешке)²⁰. Критичко проучавање и издање читавог „Зборника“ све више постаје потреба нашег времена и један од битних предуслова за научну реконструкцију духовног стваралаштва у простору Скадарског језера, читаве једне наше „монашке провинције“.

На духовну дјелатност средњовјековног доба надовезује се један свјетлосни сноп којим су хуманизам и ренесанса обасјали нашу „европеизацију“ на самом почетку слома државне и политичке, културне и умјетничке еманципације — цетињска штампарија Црнојевића и штампарска дјелатност у Венецији Божићара и Винченца Вуковића. Они нас представљају у свијетлу нових идеја, новог духа и нових изума који су с појавом штампарства и са штампаном илустрацијом (дуборезном гравиром)

¹⁹ *Агетонис Попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, Београд—Загреб, 1928, гл. XXX—XXXVI.

²⁰ Б. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“*, Књижевна историја V, 18, Београд 1972, 289—327; С. Бирковић, *Метролошки одломак „Горичког зборника“*, Зборник радова Византолошког института 16, Београд 1975, 184—189; Н. Радошевић, *Козмографски и географски одломци Горичког зборника, ib.*, XX, 1981, 171—184. Осим Зборника, из 1441/42. године, Никон Јерусалимац је састављач и другог великог зборника — *Шестодневника* (сад у Манастиру Савина), из 1439/40. године, с одломцима из исихастичких византијских дјела, Д. Богдановић, у *Историји Црне Горе 2—2*, 372—380.

ударили темељ духовном бићу Црногораца. Радити на генетичком расвјетљавању наше етноисторијске и културно-умјетничке еманципације тога доба — тек нам предстоји!

6 — *Рецидно градитељско и ликовно дјеловање*. С највећом цивилизацијском мијеном послје византијске — оријенталном, чији је носилац Отоманско царство — наступиле су у области Скадарског језера корјените друштвено-економске, етноисторијске и културне последице. Оне су девастирале и девалвирале све акумулације културног наслеђа у једном дијелу насеља и градова под новим господарем и унијеле стране материјалне, духовне, социјалне и етничке примјесе које су добрим дијелом и ишчезле с ишчезавањем њеног утемељивача и носиоца, а дјелимично прилагођене новим условима живота послје ослобођења од страног поробљавања. На другим, мање-више слободним, пространствима, традиције у свему што је овдје било чврсто прионуло за тло нијесу угашене. Напротив, током читавог једног поламиленијумског периода, нападајуће су и другим, и раније блиским и живим соковима медитеранске цивилизације. Иако без ослонаца у својим градовима, но ипак у насељима компактне аграрне и руралне структуре, те су традиције нарочито очуване у градитељству малих сеоских цркава с иконским (романичким) планиметријским и иконографским програмом (зидање с приклесаним каменом, сволтавање кровне конструкције, растерећење зидне масе и укрељење склопа с прислоњеним пиластрима и луцима којима се истовремено врши и подјела на травеје, с малим звоником „на преслицу“, с прозором-пушкарницом који је као елеменат нов и у вези с одбраном) и тзв. „црмничке куће“ (овим појмом се обухвата и исто таква кућа Ријечке нахије а, по њеном утицају, и дијела Зете).

„Црмничка кућа“ је представник једног руралног типа стамбеног и економског објекта који је зависан од привредне подлоге у којој преовлађује земљорадња с виноградарством док јој је сточарство неопходна допуна. Архитектуру „црмничке куће“ чини кућа с конобом, волтом и двориштем као јединственом целином са строго одређеном намјеном (коноба за прављење и култивирање вина, волат с терасом за „дневни боравак“ највећег дијела године с благом медитеранском климом, обор за чување стоке и за дрвљаник). Таква кућа је цјелокупна привредна јединица инокосне или прелазне моногамне породице. Генетски је постала од једноћеличног језгра с једним огњиштем, а са сваком наредном генерацијом се, по правилу, наставља додавањем друге куће у истом низу или у склопу, при чему се формира агломерација кућа са по једним заједничким зидом и заједничким гумном као утилитарним и рекреативним јавним простором једног братства или његова дијела, ако је велико. Гумно је таквој гентилној заједници, кућној задрузи-братству, исто што и трг мањој градској агломерацији. За разлику од

„паштровске куће“ чија је битна одлика једноводни кров, „црмничка кућа“ је двоводног крова, али се обје уклапају у заједнички далматински тип, рецентан на романичку кућу кршевитог динарског поднебља. С „црмничком кућом“ се одсликава једна наша прошлост у којој је родовска структура братства одиграла главну улогу у формирању руралног села с одликама градског урбанизма. У насељима с претежно риболовном привредом таквој сеоској агломерацији се додаје, на самој обали Језера, рибарска кућа, а у насељима која имају своју „планину“ сточарска кућа. Њихова кохезиона условљеност с основним облицима привређивања, с одбраном и с организацијом друштвеног и политичког, вјерског и народног представљања (сеоски и племенски збор) комплетно замјењују државну структуру, с којом се (пошто је тућа, насилничка) сучељавају на путу ка националном једињењу. Као такву, требало је „црмничку кућу“ проучавати и сачувати.

Црквене грађевине у овом подручју нијесу красиле ни унутрашње ни спољашње архитектонске и скулпторалне декорације, али су у средњем вијеку редовно испуњаване одређеним иконографским програмом фреско-сликарства. Од њега је остала само једна очувана цјелина (Богородица са Христом) у сјеверној капели манастира Кома, из доба Црнојевића, и трагови у Богородичиним црквама Пречистој Крајинској, на Бешкој горици, на Старчеву и на Морачнику, из времена грађења под Балшићима²¹. У вријеме турске превласти мало која сеоска црквица је имала зидне слике у фреско техници (цркве у Јекси и у Орахову), а од краја XVIII в. готово у свима су освећени дуборезни и исликани иконостаси, углавном рад бококторских зографа Димитријевића - Рафаиловића, које су, од краја XIX вијека, смјењивали иконописци Биновски - Биновићи, поријеклом из Дебра. С њима се у овој области угасио и најмањи траг дјелатности малих мајстора посљедњег руралног доба Црне Горе.

Pavle MIJOVIĆ

ABOUT THE INVESTIGATIONS OF CULTURAL MONUMENTS IN LAKE SKADAR'S BASIN

Summary

About the cultural monuments in the area of Lake Skadar it can be talked mostly as of monuments of material culture. The archeological and historical-artistic investigation of these monuments is grouped around the following themes: 1 — About finds from premetal period, 2 — Labeatic

²¹ В. Ј. Бурић у *нав. дјелу*, 436.

settlements, ruins of the ancient cities and graves, 3 — Classical and late classical traffic links and stations, 4 — Find of type of »Koman's culture«, 5 — Early Byzantine and medieval architecture and spiritual creation, and 6 — Recide architectonic and fine artistic action.

Determined this way, some themes require methodological treatment in accordance to real state of investigation. That treatment is classical and it does not cause special problems, except in connection with the concrete application. Nevertheless, some questions are being trusted upon as the specific ones. Among them there is a question of »Labeatic culture«, which has not been determined until now, but, considering the rich findings from one its period, III—II century B.C. (necropole in Donji Gostilj at the coast of Lake Skadar, tumuluses in the village of Momišići and by Tuzi, findings of coins and ceramics in ancient cities Samobor and Oblun, which, together with Meteon, Skodra, Gajtani, Kodra Maršenjt (Gradec) represent the system of developed town fortifications around Lake Skadar, that is the system of defence of Labeata, the tribe that gave the name to that lake (Lacus Labeatum), I think that it can be scientifically verified. The other culture, already defined as »Koman's culture« is represented (in Montenegro) with one find — the necropole in Mijeje by Vir, from VII to VIII century. At one time we had accepted the denomination of that culture, respecting the rules, but now, at once Albanian archeologists want to present that culture (with greatest part of archeological finds on the territory of today's Albania) together with period from late classic and ripe middle century as »Albanian Civilization«, to what we have critically reacted. »Koman's culture« is mixed — Ilyro-Albanian and Slavic, and it can not be given exclusively Albanian ethnic characteristics; that is even more since the ethnicon »Albanians« did not exist at that time (for the first time it occurs in the middle of XI century), and about the so called »Albanian Civilization« in range from V to X century it can not be discussed, even under the assumption that this term encompasses also the retrospective state in borders of Byzantine Empire. Other questions — ubicatuon of curia of Zeta's dukes from X to XI century in Krajina, as well as the specificities which were shown with building of numerous monasteries (some kind of Zeta's »monk province«) on the islands of Lake Skadar — attract the attention and point the way to complex investigation.